

Erasmus en zijn vaderland

Variaties op een Rotterdams-Gouds thema

Jan van Herwaarden

'Groter maakte noit een geleerde man sijne stad als de groote Erasmus, onze burger, sijn der Goude; wat Rotterdam op sijne smuik-geboorte ook roeme, hy is, sijnen oorsprong en geest, niet aan haaren grond, maar den onsen schuldig'.¹

Zomer 2005: Gouda gaat Rotterdam weer eens te lijf

In de zomer van 2005 raakten de gemoederen verhit over het antwoord op de vraag waar Erasmus is geboren. In Gouda werd met veel aplomb de al eeuwen gekoesterde pretentie weer eens kracht bijgezet. De media lieten het er niet bij zitten: hier was wat aan de knikker. Zeker in komkommertijd is het aantrekkelijk om spectaculair lijkende tegenstellingen uit te vergroten, ook al betreft het onderwerpen die in gewone tijden nauwelijks de aandacht trekken.

Wat bij dit soort zaken blijkt is de volstrekte onwetendheid, waarmee de kwesties worden aangepakt. Hoe ernstig dat op zichzelf al is, het wordt nog erger te merken dat men nauwelijks belang stelt in een wat diepergaande beschouwing. Al gauw wordt verondersteld dat het publiek niet gediend is van nuances: primaire prikkels, dat is je ware. Wat is er leuker om zo'n ouderwetse Hollandse stedenrivaliteit wat op te poken? Woedende Goudse en Rotterdamse koppen, protagonisten die elkaar het liefst de schedel willen inslaan: supportersrellen, maar dan met woorden.

De Rotterdamse reactie op de Goudse provocatie bleef bescheiden: Erasmus noemde zich zelf zijn actieve leven lang Roterodamus en dat is duidelijk genoeg. Hoezeer de kwestie als zodanig ook een afgekloven bot lijkt, is het toch de moeite waard de zaak nog eens tegen het licht te houden. De vraag naar waar Erasmus is geboren biedt immers voldoende aanknopingspunten voor een beschouwing over wat het woord *patria* voor Erasmus zo ongeveer heeft betekend. Dat geeft bovendien de gelegenheid een aantal vaak geciteerde frasen wat meer in hun context te plaatsen.

Erasmus zelf zou zich overigens niet zo veel aan dit soort zaken gelegen hebben laten liggen. Als intellectueel was het immers volstrekt niet van belang waar men verkeerde: 'Een ieder die is ingewijd in de voor iedereen gelijke heilige muzen reken ik tot mijn landgenoot'.² Dat neemt daarentegen niet weg dat Erasmus het leven in het vaderland wel degelijk als iets speciaals beschouwde: 'Toch betekent het iets in het vaderland te leven'.³ Meer nog: 'De mens wordt niet slechts voor zichzelf, maar veeleer voor zijn vaderland geboren'.⁴ Erasmus' *civic humanism* in een notendop!⁵

Koster Maurits Tompot is ervan overtuigd dat Erasmus in Gouda is geboren

Niet licht zal ik de beelden van TV-Rijnmond vergeten van koster Maurits Tompot, kortdaat stappend in de Sint-Janskerk van Gouda en, aangekomen bij een kapel, verkondigend dat de vader van Erasmus daar de mis had gelezen. Tompot wilde voor eens en altijd de wereld ervan overtuigen dat Erasmus wel degelijk in Gouda was geboren en niet in Rotterdam. De scène in de Sint-Janskerk was bedoeld om de kijker ervan te doordringen dat Gouda de plaats was waar de vader van Erasmus als priester had gefungeerd. Sedert de dagen van *olim* is het bekend dat Erasmus' vader inderdaad ergens in of rond Gouda parochiepaap is geweest, zodat het zeer wel mogelijk is dat hij in de Sint-Janskerk missen heeft gecelebreerd, maar dat zegt verder niets over welke geboorteplaats van welk kind dan ook.⁶

De pretentie van Gouda als geboorteplaats van Erasmus berust op slechts één traceerba-

re bron, namelijk een aantekening met de mededeling van iemand die de Goudse medicus en magistraat Reinier Snoy (ca 1477-1537) had horen zeggen dat hij er tweehonderd florijnen voor over zou hebben gehad als Erasmus *Goudanus* zou hebben geschreven in plaats van *Roterodamus*, want 'ik [Snoy] weet namelijk zeker dat hij [Erasmus] in Gouda is geboren, zij het dat hij in Rotterdam is opgevoed'.⁷ De tekst van deze aantekening is te vinden in de onvolprezen uitgave van de Erasmusbrieven van P.S. Allen als eerste noot bij het levensbericht dat Erasmus zelf omstreeks 1524 heeft geschreven en dat meteen begint met zijn geboorte in Rotterdam: 'Ik ben geboren in Rotterdam in de nacht van Simon en Judas' (27-28 oktober). Allen merkt in aansluiting op de annotatie op: 'Erasmus' statement is at least as good as Snoy's', met andere woorden: de ene mening tegenover de andere, waarmee hij aangaf dat het hier om beweringen gaat die niet door gegevens uit een officiële registratie kunnen worden bevestigd.⁸

Er bestaat inderdaad helaas nergens een onbetwistbare aantekening aangaande Erasmus' geboorte, wat ook al door Walvis in zijn in 1714 verschenen *Beschryving van der Goude* werd onderkend.⁹ Snoy is niet de eerste de beste zegsman en behoorde tot de goede bekenden van Erasmus. Hij was medicus - maar niet, zoals wel wordt beweerd, Erasmus' lijfarts -, Gouds notabel en geschiedschrijver.¹⁰ Juist gezien die hoedanigheden mag men zich wel afvragen waarom Snoy nergens zelf heeft opgeschreven wat hij zo zeker schijnt te hebben geweten.

De aan Snoy toegeschreven mening lijkt later te worden bevestigd, toen werd geregistreerd dat de laatst overlevende monnik van het klooster Emmaus in Stein, waarin ook Erasmus monnik was geweest, had verklaard vroeger vaak te hebben gehoord dat Erasmus in dezelfde nacht dat hij was geboren per boot van Gouda naar Rotterdam was gevoerd.¹¹ Tegenover deze laat overgeleverde herinnering staat een concreet voorwerp uit de boedel van datzelfde klooster Stein, een houten medaillon met een portretbuste van Erasmus, dat in 1549 uit het brandende klooster was gered en meegenomen naar Gouda waar het klooster nog voor korte tijd gevestigd is geweest. Nadien is het, samen met het boekenbezit, uit de kloosterboedel in de Goudse librerie terechtgekomen.¹² Het randschrift van dat medaillon luidt 'Desiderius Erasmus is in Gouda verwekt en geboren in Rotterdam in het jaar 1467 op 28 oktober'. Die woorden geven precies weer hoe het een en ander zich heeft afgespeeld: de zwangere huishoudster is in Rotterdam bevallen, in het huis van haar moeder.¹³ Wat overigens te denken over deze haaks op elkaar staande stellingen als men verneemt dat het volgens Walvis juist ook die laatst overlevende monnik is geweest die 'Erasmus afbeeldzel uit zijn convent gekoomen aan de Goudsche boekkamer heeft geschonken'?¹⁴

Zo zijn er heel wat interessante bijzaken die de Goudse Erasmus-connectie aan kleven, zonder uitsluitel te geven over hoe de vork in de steel zit. De voorstanders van de Goudse these beweren dat Erasmus zich vanwege zijn illegitieme geboorte niet met Gouda zou hebben willen associëren, wat ten eerste een niet falsifieerbare bewering is en ten tweede nauwelijks steek houdt, omdat hij zich, met of zonder Goudanus, die onwettige geboorte voortdurend bewust is geweest. Het valt namelijk geenszins te ontkennen dat Erasmus zich heeft gestoord aan wat destijds een *defectus natalis* werd genoemd.¹⁵ Dat heeft echter niets met een geografische plaatsaanduiding te maken, maar betreft de omstandigheid.

Desiderius Erasmus Roterodamus

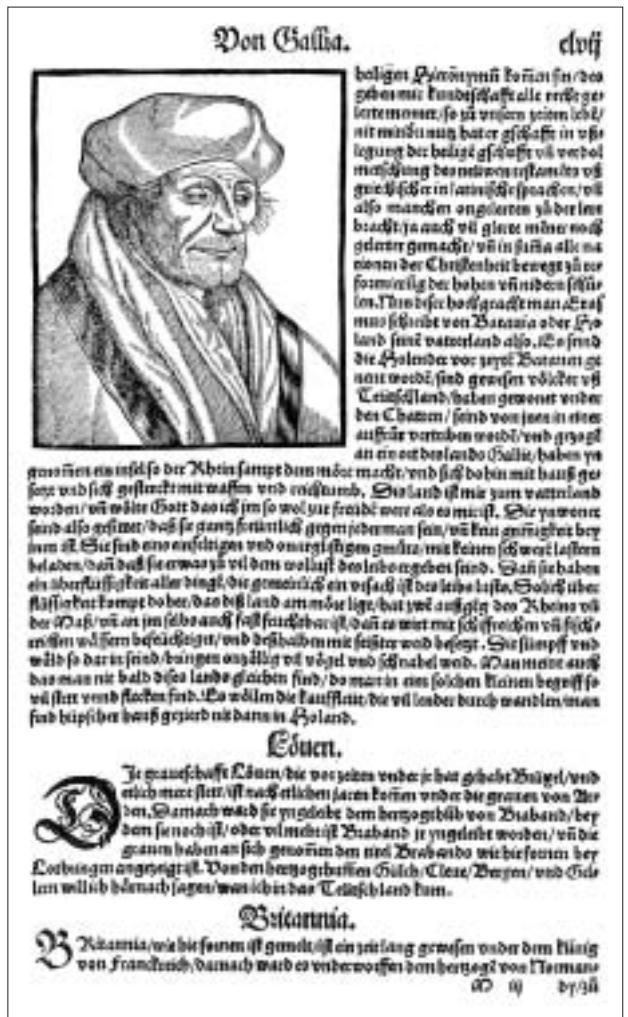
Tegenover de Goudse aanspraak staat het nergens en nooit omstreden gebruik van *Roterodamus* waarmee ook anderen Erasmus betitelden. Vanaf het moment dat zijn werk in druk verscheen, noemde Erasmus zichzelf naar Rotterdam, eerst *Rotterdamensis*, vanaf februari 1504 *Roterodamus*, ondanks dat hij na zijn kleuterjaren niets meer met Rotterdam te maken heeft gehad. Afgezien van deze ondertekening omschreef Erasmus

zichzelf ook in zijn brieven een enkele maal als 'de Rotterdammer'.¹⁶ Waar hij over zijn geboortjaar nogal eens elkaar uitsluitende mededelingen doet, is Erasmus zelf over zijn plaats van herkomst ondubbelzinnig: Rotterdam. Dat ook anderen van die plaats van herkomst overtuigd waren, blijkt bijvoorbeeld uit de brief die Erasmus' vriend Jan Becker van Borsele hem op 19 april 1514 vanuit Middelburg schreef. Daarin vestigde hij Erasmus' aandacht op zijn eigen beschermheer Filips van Spanghen (ca 1477-1529), die hij presenteert als Erasmus' streekgenoot en naaste buur die op basis van die gedeelde herkomst Erasmus zeer genegen was.¹⁷ Tot in Spanje toe kende men Erasmus als Rotterdammer, wiens reputatie daar zo groot was, 'dat', aldus een Spaanse correspondent in 1526, 'Uw naam beroemder in Spanje is dan te Rotterdam'.¹⁸

Erasmus, Gouda en Rotterdam - maar wat doet het er toe?

Al lopend door zijn kerk liet Tompot, om het Erasmiaanse karakter van Gouda kracht bij te zetten, bij een van de beroemde glazen de naam Herman Lethmaet (ca 1492-1555) vallen als voorbeeld van een Gouenaar die in contact met Erasmus had gestaan.¹⁹ Bovendien bood die naam de gelegenheid aan te geven dat het hele programma van de Goudse glazen gezien kan worden als verbeelding van wat Erasmus' bijbels humanisme had voorgestaan.²⁰ Dat is inderdaad onmiskenbaar, maar noch de naam Lethmaet, noch de interpretatie van de Goudse glazen zegt iets over Gouda als Erasmus' geboorteplaats.

Wel biedt de naam Lethmaet de gelegenheid om erop te wijzen dat Erasmus zelf Lethmaet uitdrukkelijk als Gouenaar omschrijft: *patria Gaudanus*, 'door zijn 'vaderland' een Gouenaar'.²¹ Dit is één van de weinige keren dat Erasmus het begrip *patria* op deze specifieke manier hanteert, namelijk om iemand aan één bepaalde stad te relateren.²² Veelal bezigde Erasmus het woord *patria* wat hemzelf betreft voor de Bourgondische Nederlanden, de gewesten die onder het gezag van Karel V stonden (wat later, in 1549, als de Bourgondische Kreits zou worden omschreven²³), door hem soms ook als *nostra regio* aangeduid, en meer in het bijzonder toch ook af en toe voor

Bladzijde uit de *Cosmographie* van Sebastian Münster, waar Erasmus en Rotterdam met elkaar zijn geïdentificeerd (Sebastian Münster, *Cosmographie* (Bazel 1550) CLVII), met in de tekst de zin: 'Dis land ist mir zum vatterland worden unde wölte Gott das ich im so wol zur freüden were als es mir ist - Dit land (Holland) is mijn vaderland geworden en God zou willen dat ik hem evenveel vreugde zou bezorgen als het vaderland mij doet'.

Holland, *mea Hollandia*.²⁴ Nog in zijn laatste levensjaar had hij het, waar hij de lof zong van de jong gestorven Christophe de Longueil (1488-1522) - die volgens Erasmus in Schoonhoven was geboren -, over 'de glorie van ons Holland'.²⁵

Evenmin als Erasmus' andere Goudse connecties levert zijn relatie met Lethmaet enig bewijs omtrent zijn geboorteplaats. Hoogstens kan men vaststellen, en dat heeft Koen Goudriaan recentelijk in een voortreffelijke bijdrage gedaan, dat Erasmus in zijn jonge jaren intellectueel gesproken meer heeft kunnen profiteren van een rijke omgeving dan hij zelf ooit heeft toegegeven, al doet hij een paar keer aan deze of gene de hartelijke groeten.²⁶ Lethmaet maakte echter geen deel uit van die kring, maar heeft waarschijnlijk als jongere geprofiteerd van de bestaande Goudse connecties van Erasmus.

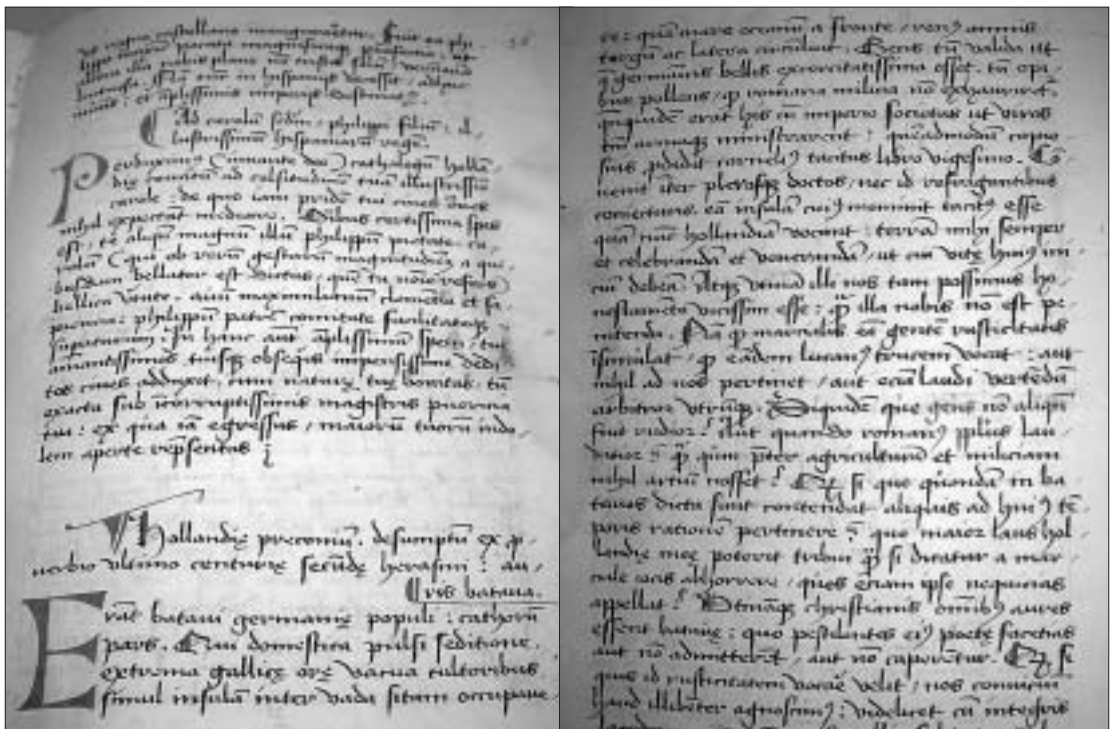

Hans Holbein de Jongere, Schrijvende Erasmus (Kunstmuseum, Bazel). Erasmus is hier bezig de eerste woorden te schrijven van zijn commentaar op het Marcus-evangelie dat hij in een brief van 1 december 1523 opdroeg aan de Franse koning Frans I en dat in 1524 in druk is verschenen. Erasmus werd in dezelfde periode twee keer op gelijksoortige wijze door Holbein geschilderd. Dit portret bleef in het atelier van Holbein en werd in 1542 door Bonifatius Amerbach gekocht; het andere portret was bestemd voor Frans I en is thans te vinden in het Louvre te Parijs (de geschreven regels op dat portret zijn onleesbaar). Van geen humanist zijn zoveel portretten bewaard gebleven als van Erasmus en geen humanist was zozeer doordrongen van de propagandistische waarde van beeldvorming. De Erasmusportretten zijn gemodelleerd naar de wijze waarop de kerkvader Hieronymus werd afgebeeld - ook voor Erasmus het prototype van de geletterde geleerde -, terwijl zij op hun beurt weer het voorbeeld werden voor andere geleerden-portretten.

Toch belichaamt Lethmaet de gewichtigste bijdrage aan de Goudse these, zij het dat het bewijs daarvan helaas verdwenen is. Volgens de door Walvis vastgelegde overlevering heeft zich in de Goudse librije eens een brief van Erasmus aan Lethmaet bevonden, waarin Erasmus niet alleen openlijk getuigt in Gouda geboren te zijn, maar ook bekent 'leetweezen te hebben, dat hy zich oit Rotterdammer, en niet altoos Gouwenaar genoemd' had. Deze brief is, naar men zegt, 'door eenen deugniet dieffelijk gestolen. Een onherstelbaar verlies'.²⁷ Zoals zo vaak in thrillers, tot op de dag van vandaag toe, ontbreekt het sleuteldocument voor een wereldschokkende hypothese.

Erasmus en Gouda, het kan niet genoeg worden benadrukt, vormen een combinatie die in de werkelijkheid wortelt en die ook betekenis heeft gehad voor de vorming van degenen die op den duur heel Latijns-christelijk Europa tot zijn *patria* rekende, al stond Spanje hem tegen en boezemde Wenen hem afkeer in.²⁸ Gouda heeft Erasmus langer dan Rotterdam gehuisvest; bovendien was het de stad die Erasmus waarschijnlijk vanuit zijn klooster Stein bij Haastrecht herhaaldelijk heeft bezocht.²⁹ Het gegeven dat Erasmus in Rotterdam is geboren, neemt niet weg dat Gouda zich heel wel kan beroemen op een reële band met Erasmus, wellicht zelfs meer dan Rotterdam, waar de humanist alleen maar zijn peuterjaren heeft doorgebracht.³⁰

Echter, als men zo graag wil beweren dat Gouda dan wel Rotterdam de geboorteplaats van Erasmus is geweest, moet men toch ook de woorden van Erasmus zelf indachtig zijn, die dit soort *city-promotion* helemaal niet zag zitten. In zijn ogen doet het er helemaal niet toe waar iemand is geboren. Het is ijdelheid van een stad of een streek - hier gebruikt Erasmus de woorden *civitas* en *regio* - zich erop te beroemen

Afbeelding uit Handschrift nr. 1323 uit de Goudse Librije, folio 56v-57r: dubbelblad met tekst Adagium Auris Batava (Streekarchief Hollands Midden, Gouda). Ook dit handschrift is oorspronkelijk afkomstig uit Stein. Het bevat een verzameling teksten, vooral met betrekking tot Erasmus, waaronder deze tekst van het Adagium 'Bataafs oor' (Auris Batava), dat voor het eerst voorkomt in de Adagia-uitgave van de Venetiaanse drukker Aldus Manutius die in 1508 van de pers kwam; het staat daarin op de laatste bladzijde. Erasmus wijst op de gunstige natuurlijke omstandigheden in Holland die enerzijds een uiterst positief maatschappelijk effect hebben, maar anderzijds ook gemakzucht en onmatigheid begunstigen: kleine steden met een goed bestuur tegenover een te overvloedig, zelfs onmatig, consumptiegedrag. Foto: Marieke Abels.

iemand te hebben voortgebracht die elders door zijn eigen inspanningen en niet door de steun van zijn vaderland - en Erasmus heeft het hier over *patria* - beroemd is geworden. Het is volgens Erasmus beter te prijzen wat iemand tot een groot man had gemaakt dan wat hem had voortgebracht. 'Maar', zo schrijft hij dan verder,

'dat zeg ik alsof er iets in mij is waarover een vaderland [weer patria] zich zou kunnen verheugen. Mij is het genoeg als dat vaderland zich niet over me schaamt'.³¹

Deze regels indachtig - zij vormen een fraaie illustratie van wat tijdens zijn leven al 'Erasmiaanse bescheidenheid' is genoemd³² - is het de moeite waard weer de brief verder te lezen waarin hij zijn grote waardering voor Herman Lethmaet verwoordt. Die brief begint met zo'n typische Erasmus-zin, bedoeld om de aangesprokene te vleien, waardoor de inhoud dubbelzinnig wordt:

'Ook al is vaderlandsgezindheid wat mij betreft weinig waard, toch zou ik me alleen al door Uw genegenheid gemakkelijk naar, laat ik niet zeggen Holland, maar naar elke regio, hoe afgelegen dan ook, laten lokken'.

Die woorden lijken te bevestigen, dat het Erasmus niet zoveel uitmaakte wat nu eigen-

lijk zijn vaderland was, al had hij het verderop toch weer over 'mijn Holland'.³³ De nog geen dertigjarige Lethmaet is in Erasmus' ogen in oude en nieuwe geleerdheid zo bedreven dat hij de aanhangers van elk van beide volledig tevreden stelt.

'Bovendien is zijn gezondheid uitstekend, wat hem een actief leven belooft dat des te langer zal duren naarmate hij gematigder leeft op voorwaarde dat hem dat door die Hollanders mogelijk wordt gemaakt. Bovendien twijfel ik er niet aan dat zijn faam tot vele anderen zal doordringen als ten minste dat land zal leren zijn uitstekende talenten te eren en zal gaan inzien dat het dan voortaan een waarachtiger en vitaler glorie zal genieten. ... Hij [Lethmaet] streeft zelf geen glorie na, maar verdient haar destemeer en het is van algemeen belang (*utilitas publica*) dat het volk ten volle doorheeft wat voor talenten het telt'.³⁴

Wat hier staat is hoe dan ook een oproep tot de Hollanders om hun grote zonen te eren, al laat Erasmus duidelijk zijn twijfels merken of die Hollanders daar überhaupt toe in staat waren. In het eerste citaat schuilt een toespeling op de Hollandse neiging de voor Lethmaet zo gewenste matigheid in de weg te staan. Het is maar al te bekend dat Erasmus zich van jongs af aan heeft geërgerd aan het Hollandse, zo men wil Bataafse, zuipgedrag.³⁵ Als dat achterwege zou blijven zouden zelfs de Hollanders oog krijgen voor Lethmaets voortreffelijke kwaliteiten, wat de roem van de regio ten goede zou komen.

Dat laatste droeg op zijn beurt bij tot het algemeen belang, de *utilitas publica*, waartoe volgens Erasmus bijvoorbeeld ook het onderwijs moest dienen en dat persoonlijke ambities te boven moest gaan.³⁶ De *utilitas publica* was voor Erasmus van existentiële belang: hij kon zich niet voorstellen te kunnen leven zonder de *utilitas publica* met hart en ziel te zijn toegedaan.³⁷ Het is duidelijk dat Erasmus met deze woorden zijn elders gemaakte opmerkingen over 'de steun van het vaderland' wat betreft Holland nader preciseert: wil dat *patria* zich inderdaad op de faam van een van zijn telgen kunnen beroemen, dan moet het eerst aan die voorwaarden hebben voldaan.

Uit deze opmerkingen blijkt hoe dan ook zonneklaar dat Erasmus zich wel degelijk iets gelegen liet liggen aan de koppeling van een regio aan de roep van een individu, hoezeer hij dat elders ook lijkt te relativiseren. Evenzeer wordt echter duidelijk dat Erasmus zich wat dat betreft over zijn land van herkomst weinig illusies maakte. Dat land van herkomst was Holland, daarover bestond geen twijfel, maar wat impliceerde dat in een wat ruimer verband, met andere woorden, wat was Holland?

Erasmus en Holland ofwel de Bataaf als Nederlander en Germaan

De hiervoor geciteerde opmerkingen over zijn eigen verstandhouding tot zijn *patria* schreef Erasmus in 1520 in een brief waarin hij reageerde op kort daarvoor gepubliceerde opmerkingen over zijn herkomst uit het *Batavia* van de oudheid waarmee Holland werd geïdentificeerd, wat Erasmus tot 'onsterfelijk sieraad van Bataven en Germanen' zou verheffen.³⁸ De keuze voor *Germania* als antwoord in de strijdvraag of het *Batavia* uit de Oudheid tot *Gallia* dan wel *Germania* moest worden gerekend, zou dan tevens de vaststelling van de identiteit van Erasmus inhouden, wat de betrokkene toch wel wat te ver vond gaan.³⁹

'Of ik Bataaf ben, staat voor mij vooralsnog onvoldoende vast, maar ik kan niet ontkennen Hollander te zijn, geboren in dat gedeelte dat, als we de afbeeldingen van de kosmografen geloven, zich meer naar Gallia dan naar Germania uitstrekt; het staat echter buiten kijf dat die hele regio zowel aan Gallia als aan Germania grenst'.⁴⁰

Deze twijfel aan zijn Bataaf zijn contrasteert met het uitgangspunt waarmee Erasmus in 1508 wat nader was ingegaan op de streek van zijn herkomst. Toen hij zich dat jaar aan Italië presenteerde met de nieuwe uitgave van zijn *Adagia*, die schitterende druk van Manutius in Venetië, stond daarin op de laatste bladzijde een nieuw *Adagium*, 'Het Bataafse oor', *Auris Batava*. In een mengeling van kritische opmerkingen en trots op zijn land van herkomst liet Erasmus zich kennen als Hollander die gerekend kon worden als telg van een volk dat in de oudheid als Bataafs werd beschouwd.⁴¹ Overigens heeft Erasmus tegen het einde van zijn leven zichzelf nog een keer 'deze Bataaf' genoemd.⁴²

Het is opmerkelijk dat het enige jaren na die uitgave van Manutius in 1508 wederom een uitgave van de *Adagia* was, die Erasmus' presentatie in een nieuwe omgeving kracht bijzette, nu in de Duitse landen. Tijdens zijn verblijf in Engeland heeft hij dat voorbereid, want op 5 januari 1513 schreef hij vanuit Londen de brief die als inleiding zou dienen tot de herdruk van de *Adagia*-uitgave van 1508 door Froben te Bazel die in de loop van dat jaar zou verschijnen. In die brief afficheerde Erasmus zich als Duitser.⁴³ Hetzelfde *adagium Auris Batava* sloot ook deze uitgave af, zodat het Germaan zijn uit de inleidende brief werd geflankeerd door de inhoud van dat *adagium*, wat impliceerde dat het klassieke Batavia tot de Duitse landen kon worden gerekend.

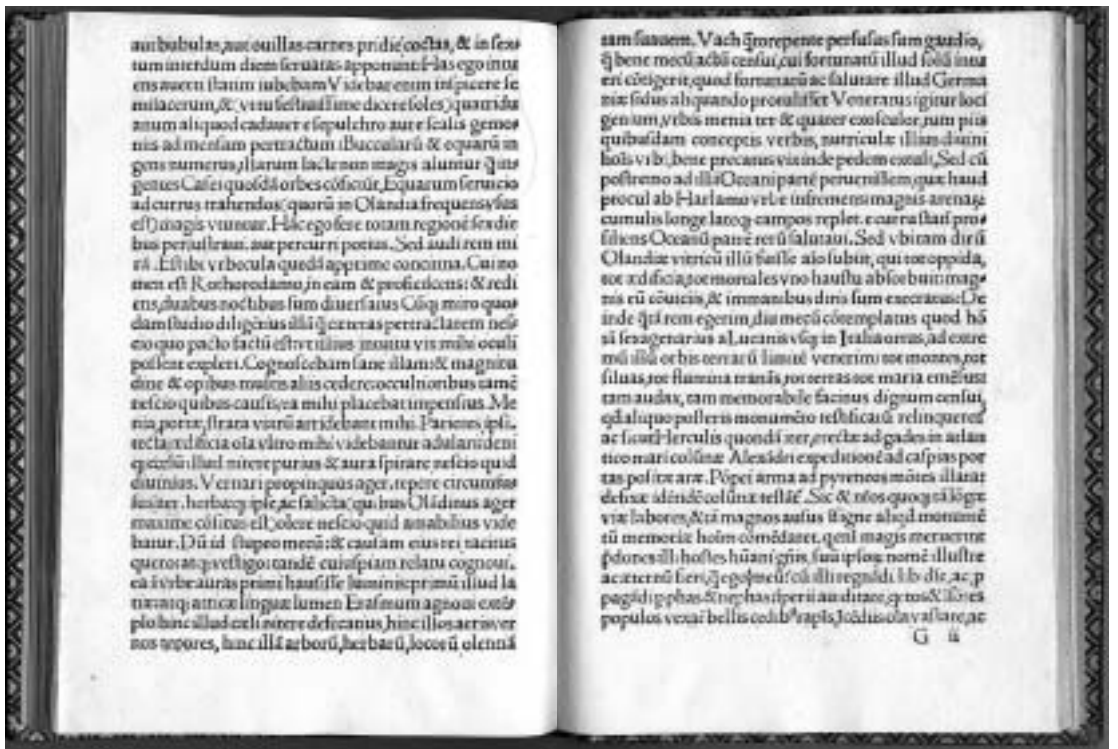
Deze zienswijze werd al vrij snel door anderen overgenomen, zoals blijkt uit de wonderlijke bijdrage van een zekere Chrysostomus de Napolitaan in een boekje dat Erasmus' Leuvense vriend en bewonderaar Maarten van Dorp in 1514 te Leuven heeft doen verschijnen. Daarin wordt Holland met Batavia geïdentificeerd en is een opmerkelijke lofzang op Rotterdam te lezen, afgesloten met een verwijzing naar de beroemde zoon:

'Terwijl ik me over mezelf verbaasde en in stilte de oorzaak daarvan trachtte te ontdekken, schoot mij ten slotte het verhaal van iemand te binnen dat in die stad het licht der Latijnse en Griekse taal Erasmus het levenslicht had gezien. Ik realiseerde me ogenblikkelijk dat daarom de hemel daar zuiverder was, de lentelucht lauwer, de geur van bomen, kruiden en akkers zo aangenaam. Ach, hoezeer was ik ineens van blijdschap vervuld, hoe goed achtte ik mijn handelen waardoor ik het geluk had die streek te zien waardoor ik ook in staat was die ster van *Germania* eindelijk eens op te zoeken. Als eerbewijs aan de *genius loci* kuste ik de muren der stad drie tot vier keer en nadat ik met enige godvruchtige woorden had gebeden om voorspoed voor de voedsterstad van die voortreffelijke man, ben ik meteen vandaar vertrokken!'⁴⁴

Een paar maanden nadat het boekje was verschenen zou Erasmus het zelf hebben over

Albrecht Dürer, Erasmus von Rotterdam 1520 (Louvre, Parijs). Tijdens zijn reis door de Nederlanden heeft Albrecht Dürer Erasmus in augustus en begin september 1520 vier maal ontmoet; zelf noteerde Dürer in zijn reisverslag: 'Ich hab den Erasmus Roterodam noch einmal conterfet'.

Bladzijden uit boekje van Dorpius (GBR 5 E 19:2), pp Gi verso-Gii recto (Erasmuscollectie, Bibliotheek van Rotterdam). Fragment uit de tekst waarin Rotterdam vooral wordt geprezen omdat Erasmus daarvandaan afkomstig is. De auteur schrijft dat hij alvorens zijn reis voort te zetten ter ere van genius loci Erasmus de stadsmuur drie tot vier keer heeft gekust.

'mijn Germanië, dat ik tot mijn spijt en schaamte zo laat heb leren kennen'. In een brief aan Maarten van Dorp zou Erasmus in mei 1515 refereren aan de lof die hem in Duitse landen werd toegevaard:

'Mij komen dagelijks veel brieven van geleerde mannen onder ogen die mij tot sierraad van *Germania*, tot zon of maan bombarderen en die mij om de waarheid te zeggen meer belasten dan sieren met de meest schitterende kwalificaties'.⁴⁵

Dat was natuurlijk gezien de politieke constellatie helemaal niet vergezocht omdat het overgrote deel van de Nederlandse gewesten nu eenmaal oorspronkelijk tot de Duitse kroon behoorde.

Toch leverde Erasmus zich niet helemaal aan die constatering uit en liet hij zich ook een paar keer *nostra Gallia* ontvallen, dat wil zeggen 'ons Frankrijk', wellicht mede om te voorkomen dat hij al te absoluut tot het koor der Duitse humanisten zou worden gerekend. Eenmaal dreigde hij zijn Germaanse soortgenoten Fransman te worden als zij één van zijn belangrijkste tegenspelers ongestraft zijn gang zouden laten gaan.⁴⁶ In die configuratie kwam hem de onzekerheid over de plaatsing van *Batavia* helemaal niet zo slecht uit. Zijn Hollander-zijn maakte het hem mogelijk zowel de Duitse als de Franse kaart uit te spelen, al heeft hij zich nimmer uitdrukkelijk met *Gallia* geïdentificeerd: het blijven, in tegenstelling tot zijn Germaanse bekentenissen, afstandelijke toespelingen.⁴⁷ De Nederlandse constellatie liet bovendien toe de streek rond St. Omer - Sint Omaars -, liggende in de Nederlanden maar ressorterende onder de Franse kroon, als *patria nostra*

te betitelen. Erasmus deed dat overigens in dezelfde brief waarin hij te kennen gaf als een Odysseus te verlangen de uit de schoorstenen opkringelende rook van het vaderland - en wederom valt het woordje *patria* - terug te zien.⁴⁸ De brief was gericht aan Adolf van Bourgondië (ca 1490-1540) en geschreven aan de vooravond van zijn terugkeer vanuit Engeland naar het vasteland, waarschijnlijk met de bedoeling om deze zoon van zijn oude beschermvrouwe Anna van Veere gunstig te stemmen. De rokende schoorstenen moeten dan ook niet in de buurt van Sint Omaars worden gezocht, maar in Zeeland, waar Adolf van Bourgondië, die zich ook Adolf van Veere kon noemen, zijn thuishaven had. Zo laat Erasmus in één brief merken dat het begrip *patria* heel verschillend kan worden opgevat of gebruikt.

Maar ja, wat was dan Erasmus' vaderland?

Hoewel Erasmus zichzelf *Roterodamus* noemde betekende die verwijzing naar de plaats van zijn herkomst niet meteen ook de verwijzing naar wat Erasmus als zijn vaderland zag: nergens noemt hij Rotterdam zijn *patria*. Meer in het algemeen moet worden opgemerkt dat in deze tijd van humanisten zo'n topografische toevoeging niet stevast een verwijzing naar de geboorteplaats betekent. Waar Erasmus zich meer specifiek over zijn *patria* uitspreekt betreft het meestal een regio in de Nederlanden met zeker in de laatste jaren de nadruk op Brabant, echter in verband met het landsheerlijk hof dat zich in dat gewest bevond. De naam Brabant staat dan toch voor iets anders dan wat we daar tegenwoordig onder verstaan, zodat de conclusie van Poelhekke dat Erasmus' vaderland naamloos moet blijven alleen maar juist kan worden genoemd.⁴⁹ Die opvatting wordt indirect nog eens bevestigd door de constatering van István Bejczy in zijn uitputtende uiteenzetting over Erasmus' Nederlanderschap. Bejczy laat zien dat de regionale connotatie weliswaar uiterst belangrijk is, maar uiteindelijk taal een doorslaggevende rol speelt.

Gezien Erasmus' algemeen bekende voorliefde voor het Latijn, mag het opmerkelijk worden genoemd dat hij in dit verband juist de volkstalen bedoelde. In zijn uitgave van het Nieuwe Testament schreef Erasmus ergens al dat 'als Duitsers tegenwoordig diegenen worden beschouwd die Duits spreken'.⁵⁰ Dat Duits was wel anders dan wat in de Nederlanden werd gesproken, al konden Hollands-sprekenden en de inwoners van de noordelijke contreien van de Duitse landen elkaar wel volgen. In Erasmus' ogen waren het Hollands, Vlaams en Brabants overigens nauw aan elkaar verwant en als Erasmus het over zijn moedertaal heeft, is het binnen dat referentiekader.⁵¹ Het zijn ook die drie gewesten die de kern en het economisch zwaartepunt vormden van de Nederlanden. Het meest van deze drie was Brabant het gewest dat wat Erasmus aangaat het dichtst tegen de kwalificatie *patria* aanleunt. In een brief die hij op 15 juli 1529 vanuit Freiburg im Breisgau aan Willibald Pirckheimer (1470-1530) - een van Erasmus' meest vertrouwde vrienden - schreef hij over Brabant dat geen ander land dan Brabant wat hem betreft het waard was als *patria* te worden geëerd en dat het uiterst gepast was in het vaderland oud te worden. In dat verband gebruikte Erasmus ten tweede male binnen betrekkelijk korte tijd de uitdrukking *Ubi bene es, ibi patria est* - 'waar je je prettig voelt, is het vaderland' - waarover hierna wat meer.⁵² In ieder geval was het daarheen dat zijn hart de laatste jaren trok, tot in zijn laatste bewaard gebleven brief: 'och was Brabant maar dichterbij'.⁵³

Zodra Erasmus naar de normen van die tijd schoolrijp was, heeft hij zijn geboortestad Rotterdam verlaten om er nooit meer terug te keren. Zijn leven was geheel en al gewijd aan studie, na 1501 voor altijd buiten Holland, na 1521 voor altijd buiten de Nederlanden. Parijs, Londen, Oxford, Cambridge, Leuven, enkele Italiaanse steden - met name Bologna, Venetië en Rome - en ten slotte vooral Bazel (1521-1529; 1535-

1536) en Freiburg im Breisgau (1529-1535) waren de plaatsen waar hij zich voor lange tijd metterwoon vestigde. Meer dan enige andere stad, Gouda en Rotterdam inclusief, kan Bazel Erasmusstad worden genoemd. In die stad heeft hij de meeste tijd van zijn leven gewoond en al voordat hij zich er metterwoon vestigde, bestonden er nauwe betrekkingen tussen Bazel en Erasmus. Desalniettemin heeft Erasmus Bazel nooit zijn *patria* genoemd, maar 'adopteerde' hij het 'als plaatsvervangend vaderland', zoals hij trouwens eerder ook een paar keer met Engeland had gedaan.⁵⁴ Omdat hij in het huis van de drukker-uitgever Froben door boeken was omringd, heeft hij zich er ongetwijfeld thuisgevoeld.

Waar mijn boeken zijn voel ik me thuis

Het is een van die vaste zegswijzen die worden gehanteerd als Erasmus' mening over plaatsgebondenheid aan de orde komt. Erasmus schreef dat, zij het met andere woorden, in een op 5 april 1518 gedateerde brief aan zijn levenslange vriend Mark Lauwereins (1488-1540). De zegswijze staat in een passage waar Erasmus het heeft over de wenselijkheid van *constantia*, een begrip dat ideëel gesproken met woorden als bestendigheid, kalmte, gemoedsrust kan worden vertaald, maar dat ook, concreet opgevat, plaatsgebondenheid kan betekenen. Kortom, is het gunstiger om vanuit een vaste woon- en verblijfplaats te opereren, of is mobiliteit te prefereren?

Erasmus kwam tot zijn bespiegeling naar aanleiding van de druk die op hem werd uitgeoefend zich in Bazel te vestigen. Daar immers werden de grote werken gedrukt en uitgegeven en wat is beter dan ter plekke te zijn? In die context staat dan die zin

'Ik ben van mening dat ik daar mijn woonplaats heb, waar ik mijn bibliotheek heb en waar wat meubilair aanwezig is',

met meteen daarop aansluitend de relativerende opmerking

'Want als het algemeen belang' - weer die *publica utilitas!* - 'dwingt tot verhuizen dan is, als ik me niet vergis, toewijding (*pietas*) prijzenswaardig en beweeglijkheid niet doemwaardig'.

Daarna volgen wat overwegingen over wat zoal tot reizen dan wel verblijven noopt. Wat bijvoorbeeld als plaatsgebondenheid zonder meer tot deugd zou zijn verheven? Dan komt de hoogste lof een steen toe, of de wortels van een boom, direct gevolgd door schelpen en sponzen.

De lofwaardigheid van plaatsgebondenheid dan wel mobiliteit is onlosmakelijk gebonden aan wat als levenstaak geldt:

'het is geen deugd om lang op dezelfde plaats te zijn gebleven, maar om prijzenswaardig te hebben geleefd'. 'Johannes de Doper is nooit buiten Judea geweest, Christus heeft nauwelijks de grenzen daarvan geraakt. Toch veroordelen we geenszins de beweeglijkheid der apostelen die de hele wereld zijn rondgetrokken. Niemand veroordeelt de zwerftochten van Hilarion omdat Paulus van Thebe nooit zijn spelonk heeft verlaten',

kortom: wat betekent het thuis te zijn?⁵⁵ Een paar jaar nadat Erasmus deze brief had geschreven zou blijken hoezeer zich thuisvoelen en bewust ervaren tijdelijkheid konden samengaan. Het gaat dan om Erasmus' verblijf in dat prachtige kanunnikenhuis in Anderlecht dat zo schitterend dienst doet als Erasmushuis. Daar zijnde en in de tuin

rondlopende kun je bijna tastbaar ondergaan hoe iemand als Erasmus zich daar heeft kunnen thuisvoelen. We moeten ons dan wel realiseren dat het destijds een plek was in een landelijke omgeving, wat thans nauwelijks voorstelbaar is - al biedt de tuin ook nu nog rust en stilte. Het lijkt alsof Erasmus daar heel lang heeft gewoond, maar de werkelijkheid laat zien dat zijn verblijf slechts een paar maanden heeft geduurd en dan nog voor bijna twee maanden onderbroken is geweest door een verblijf in Brugge. Zowel vanuit Anderlecht als vanuit zijn verblijfplaats in Brugge - het huis van Mark Lauwereins - beweert hij vrijwel dagelijks het hof te hebben bezocht dat zich in Brussel en in augustus in Brugge bevond.⁵⁶ Zijn eerste brief vanuit Anderlecht verraadt meteen in de eerste woorden de tevredenheid met de plaats:

Erasmushuis Anderlecht/Brussel, vijver in de tuin met spreuk *Ubi bene ibi patria*. Foto: auteur.

'De bekoorlijkheid van deze plek en de fabelachtige mildheid van mijn gastheer verfrissen en verkwikken me dusdanig dat het zonder meer erop lijkt alsof ik een nieuw leven ben begonnen',

wat hij in een andere brief nader preciseert:

'het lijkt er veel op dat ik hier in deze landelijke sfeer weer helemaal opnieuw volwassen word'.

Erasmus dacht op voorhand maar drie maanden in Anderlecht te zullen blijven omdat hij van plan was in het najaar naar Bazel te gaan, maar dat weerhield hem niet zijn hele bibliotheek naar Anderlecht over te brengen - een fraaiere illustratie van zijn eigen zeggwijze is nauwelijks denkbaar.⁵⁷ De lof der landelijkheid - door Erasmus overigens vaker geuit - moet toch, zoals zo veel bij hem, als betrekkelijk worden gezien. Immers, toen hij in het voorjaar van 1529 door de godsdienstige tweespalt in Bazel zich gedwongen voelde naar Freiburg im Breisgau te verhuizen en daar voor het eerst een eigen huis zou gaan kopen, merkte hij op dat hij bij voorkeur in een belangrijke en dichtbevolkte stad verbleef.⁵⁸

Ubi bene, ibi patria

Tijdelijkheid impliceert onthechtheid, wat past bij die andere slogan die in dit verband zo dikwijls aan Erasmus wordt gekoppeld en die hier al even in verband met Brabant aan de orde kwam: *ubi bene, ibi patria*, 'waar ik me lekker voel, is mijn vaderland', in de raadkamer van Göttingen weergegeven als de spreuk van een flierefluiter, wat Erasmus natuurlijk niet was, al gebruikte hij die kreet de eerste keer wel in een betoog over mogelijke verkassingen. In de hier bedoelde brief, die Erasmus op 9 mei 1529 vanuit

De woorden *Ubi bene ibi patria* geïllustreerd met de afbeelding van een flierefluiter laat zien hoe die zegswijze meer in de wereld van de Lof der Zotheid kan worden geplaatst dan in de ernstige discussie over de betekenis van *patria*. Erasmus plaatst de zegswijze binnen het kader van de tegenstelling honkvastheid - mobiliteit en tendeert in zijn keuze voor het laatste.

Laat-19e-eeuwse muurschildering in het Altes Rathaus van Göttingen. Foto: auteur.

Freiburg im Breisgau aan zijn Antwerpse zaakwaarnemer Erasmus Schets schreef, laat hij een paar mogelijkheden van wat langer verblijf de revue passeren, met de geciteerde woorden als afsluitende opmerking, meteen gevolgd door:

'Daarom' - dus omwille van dat zich lekker voelen - 'wil ik liever naar Italië reizen dan naar Brabant, als de oorlog mij niet daarvan weerhoudt'.⁵⁹

Rotterdam, bibliotheek: spreuk Heel de aarde is je vaderland.

Foto: Bibliotheek van Rotterdam.

Het is naar mijn mening onjuist zegswijzen als *ubi bene ibi patria* en *quaevis terra patria* aan Erasmus toe te schrijven. Zij wortelen in de klassieke oudheid en dienen dus ook als zodanig te worden beschouwd, zoals Erasmus zelf dat in zijn *Adagia* duidelijk heeft gedaan. Dat hij sommige zegswijzen uit de *Adagia* ook in zijn andere werken heeft gebezigd, betekent nog niet dat wij die aan Erasmus moeten toeschrijven. De man heeft voldoende treffende zinsneden genoteerd die wel aan zijn eigen snedigheid zijn te danken, zodat zijn nagedachtenis die valse toeschrijvingen niet nodig heeft.

Afgezien van het relativeren van Brabant als gewenst vaderland - herhaaldelijk zou Erasmus zijn reserves uiten over het cultureel en religieus klimaat aldaar -, laten deze woorden eens te meer zien hoe belangrijk Italië voor Erasmus is geweest, zonder daarvoor ooit het woord *patria* te gebruiken. In de hiervoor geciteerde brief aan Mark Lauwereins waarin hij zo duidelijk de *utilitas publica* als gedragsbepaler beklemtoont, laat hij ook merken hoe bijzonder Italië voor hem is geweest:

'Het enige land dat ik uit vrije wil heb bezocht is Italië, deels om daar in ieder geval eens de heilige plaatsen te bezoeken, deels om in die contreien van de bibliotheken te genieten en geleerden te ontmoeten. Die ongedurigheid berouwt mij nog niet!'⁶⁰

Enigszins gechargeerd zou men kunnen opmerken dat de *utilitas publica* de drijfveer is geweest voor alles wat Erasmus heeft gedaan, behalve zijn reis naar Italië, waar hij zijn leven lang naar heeft terugverlangd, maar dat hij na zijn overhaaste vertrek in het voorjaar van 1509 nooit meer heeft mogen terugzien: 'Och mocht ik nu uit de Tiber drinken' als verzuchting lijkt me nauwelijks minder intens dan 'Och was Brabant maar dich-

terbij', al had hij op Italië minstens evenveel aan te merken als op Brabant.⁶¹ Of is dat alles retoriek, een spel met woorden en gevoelens? In augustus 1535, in zijn laatste levensjaar dus, gebruikte Erasmus voor het laatst het woordje *patria* in een lange brief aan zijn Augsburgse vriend Johann Koler (gestorven in 1538). Die brief is een felle reactie op het verwijt dat Erasmus vanuit Rome was gemaakt omdat hij in een van zijn *Adagia* de Italianen lafheid in de oorlog zou hebben verweten.⁶² In zijn verweer schrijft Erasmus Koler hoezeer hij zijn leven lang Italië en de Italianen had gewaardeerd:

'Hoewel een filosofische geest een natie bijvalt noch afwijst, omdat geen enkel volk geen mengsel is van goede en slechte eigenschappen, ben ik toch vanaf mijn jongste jaren geen natie meer toegedaan geweest dan de Italiaanse'.

Toen hij als bijna veertigjarige in 1506 eindelijk naar Italië had kunnen reizen, beviel het hem zo

'dat ik van plan was mij metterwoon in Rome te vestigen om daar als het ware in een vertrouwd vaderland [en hier gebruikte Erasmus voor het laatst het woord *patria*] oud te worden. En dat zou ik zeker hebben gedaan als ik niet door beloften van gouden bergen naar Engeland zou zijn teruggeroepen, of liever: zou zijn teruggehaald ... Moeizaam en tegen mijn zin heb ik Italië verlaten. Toen ik was teruggekeerd naar Engeland en vandaar naar Brabant bleek ik met geen natie meer op goede voet te staan dan met de Italiaanse, en er bestond geen prettiger levenswijze dan daar. ... Och mocht ik daar mijn geluk hebben gevonden, zodat ik de hele voorraad geleerdheid van Italië zou kunnen hebben opgeslorpt!'.⁶³

Gemiste kansen van de grijsaard? Het is de vraag in hoeverre deze woorden inderdaad Erasmus' verleden werkelijkheid dekken. Het is evenwel duidelijk dat Erasmus ook zelf wilde geloven dat Italië hem levenslang had getrokken, al zaten ook daar zijn vijanden niet stil. Een maand voor zijn dood schreef hij over zijn Italiaanse bestrijders als over 'een nieuwe factie, die dag aan dag meer om zich heen grijpt', wat natuurlijk een hinderpaal van jewelste zou zijn geweest als hij inderdaad in Italië zou hebben gebivakkeerd.⁶⁴ En dan kort daarna die laatste verzuchting over Brabant....

Niet burger van een stad wil ik zijn, maar burger van de hele wereld

Voelde Erasmus zich overall thuis? In ieder geval werd hij van overall gevraagd om zich ergens te vestigen.

'Ik denk dat er in heel Duitsland in al zijn uitgestrektheid geen enkele stad is die er niet op zou zijn belust Erasmus te huisvesten ... Noch zou ik erg liegen als ik hetzelfde over Italië en Frankrijk beweer',

schreef hij zelf in februari 1523, niet zonder die Erasmiaanse bescheidenheid die hier al eerder is aangestipt.⁶⁵ Veelzeggend is ook zijn opsomming in een brief aan de bisschop van Augsburg, Christoph von Stadion (1478-1543), die hem had gevraagd zich in diens stad te vestigen, een verzoek dat door iemand als de steenrijke financier Anton Fugger (1493-1560) en een vriend als Johann Koler kracht werd bijgezet en ook nadien regelmatig werd herhaald.⁶⁶ Welnu, Erasmus' bescheid was dat hij zeer was vereerd, maar dat keizer Karel V hem naar Spanje, diens broer koning Ferdinand naar Wenen, hun beider tante Margareta van Bourgondië naar Brabant, koning Hendrik VIII naar Engeland, koning Sigismund naar Polen en koning Frans I naar Frankrijk inviteerden, waarbij hem tevens rijke inkomsten werden voorgespiegeld.⁶⁷ Elders noemde Erasmus

naast wederom Augsburg en Frankrijk ook nog Italië en Savoye als mogelijke vestigingsstreken, maar, en dat is kenmerkend, daar merkte hij op

'dat hij zich zeker niet zou vestigen in een gebied dat niet onder de zeggenschap van de Keizer (Karel V) viel'.⁶⁸

Overall en nergens, maar hij bleef wel meer en meer op honk en zijn mobiliteit beperkte zich vanaf 1521 in wezen tot twee plaatsen: Bazel en Freiburg im Breisgau, waar hij als *hospes* was, als ook juridisch beschermde gast, met in beide steden het recht om als zelfstandig rechtspersoon een testament op te stellen.⁶⁹ Hij genoot echter uitdrukkelijk geen stadsburgerschap, want, zoals hij eens schreef: 'Zelfs in een droom is burgerrecht nooit overwogen'.⁷⁰ Dat strookt met een van zijn beroemdste uitspraken, het maxime dat hij geen burger wilde zijn van één bepaalde stad, maar dat hij zich burger van de hele wereld wenste. Begin 1522 was Erasmus - die toen nog niet zo lang in Bazel woonde - vanuit Zürich gevraagd burger van die stad te worden. Erasmus reageerde daarop in een brief aan Zwingli die mede de hand in dat verzoek had gehad:

'Ik ben zeer dankbaar voor de aanhankelijkheid die U en Uw stad mij hebben betoond. Ik begeer wereldburger te zijn, een met allen of liever: als iedereen pelgrim. Och mocht ik in de hemelse stad worden ingeschreven!'.⁷¹

Heel de aarde is je vaderland

Wereldburger dus: 'heel de aarde is je vaderland', zoals dag en nacht staat te lezen op de gevel van de Bibliotheek van Rotterdam. Het is inderdaad een wereldberoemd motto dat Erasmus van Rotterdam allerwegen wordt toegedicht. De kiem van deze opvallende presentatie ligt in de bijdrage die dr Oene Noordenbos - destijds medewerker van de Rotterdamse bibliotheek - heeft geleverd ter gelegenheid van de herdenking van Erasmus' sterfjaar in 1936, getiteld: 'Erasmus en de Nederlanden'. Daarin behandelt de auteur onder andere Erasmus' kosmopolitisme.

'Het cosmopolitisme', aldus Noordenbos, 'was trouwens een kenmerk der Renaissance. Dante, een banneling, die zijn vaderstad met meer hartstocht heeft liefgehad dan Erasmus zijn Holland, kon zelfs zeggen: "Mijn vaderland is de gehele wereld"'.⁷²

Het is vandaar maar een kleine stap naar de huidige tekst, waarvan echter vaststaat dat Erasmus die nooit zo heeft geformuleerd. Zelfs zijn *Adagium Quaevis terra patria* - letterlijk: 'welk land dan ook een vaderland' -, dat op de *homepage* van het Erasmus Center for Early Modern Studies wordt geparafraseerd, kan niet als rechtvaardiging dienen om het motto op die manier aan Erasmus toe te schrijven. In dat *adagium* grijpt Erasmus terug op een in het Grieks overgeleverde orakelspreuk die letterlijk luidt: 'De hele aarde is het vaderland' (*πασα γη πατρις*). In de tekst van zijn *Adagium* verwijst Erasmus naar de opvatting dat voor een wijs en goed mens het vaderland zich daar bevindt waar hij zich gelukkig voelt (men denke aan *ubi bene, ibi patria!*). Hij citeert Socrates die op de vraag uit welk land hij afkomstig was antwoordde: *κοσμικον*, wat Erasmus vertaalt met *mundanum*, wat zoveel wil zeggen dat Socrates zich als kosmopoliet beschouwde. Met enige goede wil zou je kunnen concluderen dat elk weldenkend mens de hele wereld als zijn vaderland kan beschouwen.⁷³ De omschrijving *quaevis terra patria* leent zich uitstekend voor een interpretatie die aansluit bij ontwikkelingen in de wereld van Erasmus, namelijk de zeggenschap van een vorst zoals dat door het begrip *terra* wordt ingevuld; men spreekt ook wel van territoria-

le vorsten: de vorst als *dominus terrae*. Erasmus zelf heeft, zoals hiervoor al even is aangestipt, meer dan eens beweerd niet buiten de zeggenschap van de keizer, Karel V, te willen wonen.⁷⁴ Deze opvatting past in het kader van de overgang van een op persoonlijke verstandhoudingen berustende feodale staat naar de territoriale staat, waarin de zeggenschap zich - formeel ongeacht de persoonlijke status - uitstrekt over alle onderdanen.

Erasmus' ware vaderland

Het citaat over het wereldburgerschap in de brief aan Zwingli werd gevolgd door een toespeling op het burgerschap van de hemelse stad. Het is inderdaad daar waar Erasmus' ware vaderland moet worden gezocht:

'Want hij [de mens] begrijpt hier op aarde geen blijvende vestigingsplaats (Erasmus gebruikt hiervoor het woord *civitas* = stad) te hebben, maar zoekt naar de toekomstige stad'.

Die opvatting wordt nog eens extra geaccentueerd door de wijze waarop een van zijn correspondentievrienden zich afvroeg of Erasmus Bazel als zijn *asylum* koesterde, als zijn veilig toevluchtsoord derhalve, waarop Erasmus antwoordde dat dat begrip *asylum* tot de taal der monniken behoorde: het klooster als toevluchtsoord.⁷⁵ Later zou Erasmus de term gebruiken om het toevluchtsoord aan te geven waar de zondige gelovige zich kan rechtvaardigen, een dwingende voorwaarde om de staat van genade te bereiken:

'Zolang je leeft en bloeit moet je je inspannen om tot het getal der rechtvaardigen te behoren. Want hij is gerechtvaardigd die zich zijn zondigheid bewust is maar deze oprecht veroordeelt en verschrikt uit de hel wegvlucht naar het toevluchtsoord (*asylum*) van het goddelijk mededogen en de heilzame middelen van de boetedoening'.⁷⁶

Evenals *patria* behoort *asylum* eigenlijk tot de terminologie van het heilsdenken en is het in wezen niet geschikt om een eenvoudige aardse werkelijkheid te omschrijven. In een van zijn laatste geschriften, 'Over de voorbereiding tot de Dood', hanteert Erasmus, zoals hij wel vaker had gedaan, de metafoor van de mens als vreemdeling op aarde:

'Wij zijn reizigers in deze wereld, geen bewoners; wij zwerven rond in herbergen of om het beter te zeggen in tabernakels, en wij leven niet in een vaderland'.⁷⁷

Met het woord *tabernacula* zinspeelt Erasmus op de tent waarin tijdens de rondzwervingen van het joodse volk de Ark des Verbonds was geplaatst.⁷⁸ Deze traditionele gedachte had Erasmus eerder wat meer uitgewerkt in zijn commentaar op Psalm 39, waarin de mens als vreemdeling wordt bezongen op weg uit zijn ballingschap op aarde naar zijn hemels vaderland,

'naar', aldus Erasmus, 'ons ware vaderland Jerusalem waar hij in werkelijkheid zal zien wat hij hier (op aarde) in beeld waarneemt',

Erasmus als pelgrim (18e-eeuws beeldje, Erasmushuis Anderlecht/Brussel. Foto: auteur). Erasmus was dan wel een kritikas-ter van bedevaarten en andere soortgelijke uiterlijke geloofsbelevingen, maar was wel ervan overtuigd dat de mens een pelgrim was op aarde op weg naar zijn ware vaderland, het Hemelse Jeruzalem.

kortom: het aardse Jeruzalem als afspiegeling van het hemelse Jeruzalem, het ware vaderland of, zoals de Nederlandse godsdiensthistoricus-fenomenoloog Gerardus van der Leeuw het formuleerde, 'het vaderland tot de tweede macht verheven'.⁷⁹ Erasmus als vreemdeling op aarde, als pelgrim, een beeld dat vreemd voorkomt voor iemand die zich zo tegen bedevaarten en dat soort uiterlijke tekenen des geloofs heeft gekant. Dat hield echter geenszins in, dat hij zich tegen de gedachte van het vreemdelingschap op aarde keerde. Kennelijk was Erasmus zichzelf blijven zien als een pelgrim, zoals hij dat al in een van zijn eerste werken, het *Enchiridion*, had geformuleerd: 'Wij zijn in deze zichtbare wereld pelgrims, ons wordt nergens vergund rust te vinden'. In de formulering en de toon van de opmerking bij Erasmus klinken woorden door van Thomas à Kempis, die in zijn *Navolging van Christus* dezelfde gedachte had omschreven: 'Gij hebt hier geen vaste verblijfplaats, want waar Gij zijt, zijt Gij vreemdeling en pelgrim'.⁸⁰ Volgens Erasmus was Socrates de bron van de zegswijze *Vita hominis peregrinatio* ('Het menselijk leven [als] een bedevaart'), waarin wordt benadrukt dat het leven hier op aarde slechts een tijdelijke vervreemding betekent van God. Erasmus' uitlatingen over zijn aardse identiteit moeten tegen deze achtergrond worden beschouwd.

Of toch patria op aarde?

'De ziel hunkert naar het vaderland', aldus Erasmus op 7 februari 1533 in een brief aan de secretaris van Maria van Hongarije, de zuster van Karel V die vanaf 1531 als regentes van de Nederlanden fungeerde. Onmiskenbaar ging het in die brief over zijn eventuele terugkeer naar de Nederlanden en dan in het bijzonder naar Brabant, maar even onmiskenbaar zinspeelde Erasmus op zijn naderende levenseinde. Beide aspecten naderen elkaar, want, zo schreef hij een paar maanden later aan dezelfde secretaris,

'nergens voelt de grijsaard zich beter dan in zijn vaderland'.⁸¹

Hoe dan ook, de bestemming was Gouda noch Rotterdam en Erasmus stierf in zijn aardse toevluchtsoord Bazel dat hij als patria had geadopteerd.

Jan van Herwaarden (1940) studeerde geschiedenis te Groningen en promoveerde aldaar op Opgelegde bedevaarten. Na in Groningen als wetenschappelijk assistent bij het Instituut voor Geschiedenis en in Utrecht als wetenschappelijk (hoofd)ambtenaar aan het Universiteitsmuseum werkzaam te zijn geweest, was hij tussen 1 augustus 1971 en 30 april 2005 werkzaam in Rotterdam, eerst aan de Nederlandse Economische Hogeschool en vervolgens vanaf haar stichting in 1973 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, sinds 1994 als bijzonder hoogleraar in de Cultuurgeschiedenis van Middeleeuwen en Renaissance op de vanwege de Erasmusstichting ingestelde dr Elie van Rijkevorsel-leerstoel. Hij publiceert over een breed scala van onderwerpen, in het bijzonder over middeleeuwse christelijke bedevaarten (en dan met name die naar Santiago de Compostela in Noordwest Spanje), laatmiddeleeuwse geloofsvoorstellingen in de Nederlanden en Hollandse stadsgeschiedenis; de laatste jaren heeft hij zich meer en meer toegeleed op Erasmus van Rotterdam (1467-1536).

Afkortingen

- Allen etc.: P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod (red.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* I-XI; XII: Register (Oxford 1906-1958).
- ASD: ASD: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, red. J.H. Waszink e.a., Ordinis I-[IX], T. 1- (Amsterdam 1969-).
- CE: Peter G. Bietenholz and Thomas B. Deutscher (red.), *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the Renaissance and Reformation* 3 vols. (Toronto etc. 1985-1987).

Noten

- 1 Ignatius Walvis, *Beschryving der stad Gouda* I (Gouda-Leiden 1714; repr. Nieuwendijk (N-B) 1972) 259.
- 2 Allen III, 509-512, nr. 928, aan Louis Ruzé (Mechelen, 19 maart 1519), ll. 43-44: *Quisquis communibus Musarum sacris initiatus est hunc ego ομοπατριδα duco*, geciteerd door J. Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw', in: *Verzamelde werken* IV (Haarlem 1949) 497-554; 519, vgl. J. Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', in: *Verzamelde werken* VI (Haarlem 1950) 252-267; 252.
- 3 Allen II, 453-454, aan Thomas Grey en Pierre Vitré (Brussel, 13 februari 1517), ll. 13-14: *Sed tamen est aliquid in patria vivere*.
- 4 Allen VII, 68-69, nr. 1822, aan Andrzej Krycki (Bazel, 17 mei 1527), ll. 28-29: ... *homo non sibi nascitur tantum verumetiam patriae*.
- 5 Karin Tilmans, 'Republican citizenship and civic humanism in the Burgundian-Habsburg Netherlands', in: Martin van Gelderen (red.), *Republicanism: a shared European heritage* I: Republicanism and constitutionalism in early modern Europe (Cambridge 2002) 107-125.
- 6 Erasmus werd in Gouda (vgl. Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique* III (Rotterdam 17022) 2617) of in een dorp daar in de buurt (vgl. R. Fruin, 'Erasmiana', in: P.J. Blok e.a. (ed.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften* VIII ('s-Gravenhage 1903) 255-287; 267) verwekt door de uit Rotterdam afkomstige Goudse priester Gerard Eliaszoon, die o.a. als kopiïst werkzaam was: *Illic [nl. te Rome] scribendo, nam tum nondum erat ars typographorum, rem affatim parauit. Erat autem manu felicissima* (Allen I, 47 (*Compendium vitae*, in de eerste Nederlandse vertaling (Rotterdam 1615): *Daer heeft hy met schrijven (want de konst van drucken was doen noch niet ghevonden) rijckelijck zyn kost ghewonnen. Want hy hadde een zeer fraye hant van schrijven*), onder andere in het benedictijner convent in Fabriano, een nog steeds aantrekkelijke stad in de Marche tegen de grens met Umbrië, toentertijd behorend tot de Kerkelijke Staat. Gerards werkzaamheden blijken uit twee handschriften (Staatsbibliothek Berlin, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Codex Lat. fol. 906; National Library London, Addit. 27867). Het Berlijnse handschrift bevat het tweede deel van de Summa Theologiae van Thomas van Aquino met de aanduiding: *Explicit...in Fabriano in conventu sancti Benedicti / per me Gherardum Helye Hollandrinum civitatis Rotterdammis anno Domini MoCCCCoLVIIo mens. februarii die decima octava finita est...dico gratias omnipotenti Deo / Patri et Filio Sanctoque Spiritui eiusque benedicti matri / Mariae semper virgini et beatissimo martiri sancto Herasmo. Amen* ('ik betuig dank aan de Almachtige God de Vader, en aan de Zoon, en aan de Heilige Geest, en aan de moeder van die gebenedijde zoon Maria, altijd Maagd, en aan de zalige martelaar, de heilige Herasmus (d.w.z.: Erasmus). Amen'); ook in het Londense handschrift, ten besluite van het zevende boek van de Stad Gods van Augustinus staat een soortgelijk colofon dd. 20 december 1457 met eveneens het eerbewijs aan Sint Erasmus: *Gratias agamus omnipotenti Deo / eiusque gloriosissime matri Mariae virgini atque sanctissimo Herasmo Christi martiri / per me Gerardum Helye theothonicum hollan/ drinensis provincie etc.* en na het 13e boek van hetzelfde werk: *Helye Gerardus* I.4.5.8. Rotterdammis die vicesima quinta mensis Ianuarii (Van der Blom, 'Rotterdam and Erasmus', 249-250; zie ook: N. van der Blom, 'Nieuws over Erasmus uit Italië en Basel', *Rotterdams Jaarboekje* IX.7 (1989) 305-313; 305-307, over: G. Avarucci, 'Due codici scritti da 'Gerardus Helye', padre di Erasmo. Premessa autobiografica di A. Campana', *Italia medioevale e umanistica* 26 (1983) 215-255, vgl. J. IJsewijn, *Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen* 9 (1985) 127-129, die Avarucci's hypothese van Erasmus' geboortejaar - 1457 - ten stelligste afwijst).
- 7 De Latijnse tekst is te vinden in het oorspronkelijk uit het klooster Stein afkomstige Handschrift 924 van de Goudse Librije, *Tabula doctorum virorum huius temporis*, fo 4: *Excerpta quedam ex Cornelio Loos seu callidio gaudano De illustribus scriptoribus huius temporis* (opgenomen in het Streekarchief Gouda), fo. 33v-34v (36v-37v nieuwe paginering); Walvis, *Beschryving* I, 269; het betreft hier uittreksels uit een commentaar op Cornelius Loos, *Illustrium Germaniae scriptorum catalogus* (Mainz 1581); vgl. J.W.E. Klein, 'New light on the Gouda Erasmiana manuscripts', *Quaerendo* 18 (1988) 87-95; 93-94; Koen Goudriaan, 'The Gouda Erasmiana revisited', *Quaerendo* 23 (1993) 241-264, met name 244, 253.
- 8 Allen I, 47, eerste noot bij het *Compendium vitae*; vgl. Albert Hyma, *The youth of Erasmus* (Ann Arbor 1930) 51-52.
- 9 Walvis, *Beschryving* I, 259.
- 10 CE III, 261-262: C.G. van Leijenhof over Reyner Snoy; B. en M.E. de Graaf, *Doctor Reynerus Snoy Goudanus* (Nieuwkoop 1968); A. van Eck, E.M. Mijnlief, J.W.E. Klein en K. Goudriaan, 'Meer dan glazen alleen', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 215-272, 232-233.
- 11 Walvis, *Beschryving* I, 268-269: Cornelis Adriaansz. Diephorst (1548-1631) 'zeid men meermaals verhaald te hebben dat oude luiden hem verzekerd hadden, wel te weeten dat men "Erasmus op den eigen nacht als hy geboren wierd met een schuitje na Rotterdam vervoerde"'.
12 N.C. Sluijter-Seiffert, E.M. Mijnlief, J.W.E. Klein, L.E. Boots en P.H.A.M. Abels, 'Bladgoud bladdert af', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 478-483: 'De kunst van het verzamelen: de Goudse stadslibrije'; 481: 'Samen met de boeken van Stein is ook een medaillon met het portret van Erasmus meegekomen';

- vgl. Van Eck e.a., 'Meer dan glazen alleen', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 217-219: 'Boekenbezit'; 219: 'Des te meer valt de bibliotheek van Stein op'.
- 13 *Desiderius Erasmus Goudae conceptus Rotterodami natus Ao 1467 28 Die Octob[ris]*, Stedelijk Museum Catherina-Gasthuis, Gouda.
 - 14 Walvis, *Beschrijving* I, 268; vgl. I, 219: 'Erasmus aangezicht, en borst-beeld, plat verheven, uit het Regulieren Klooster Emmaus gekomen, en door Hr. Cornelis Diephorst, laatste Regulier der Steinsche Kanoniken gelaaten, hangd tegen den muur'; het is natuurlijk niet uitgesloten dat het om twee verschillende afbeeldingen gaat, maar de omschrijving past wel bij het medaillon.
 - 15 De term bijvoorbeeld in de dispensatiebrieven van resp. Julius II en Leo X: Allen III, xxix-xx, nr. 187a, Julius II aan Erasmus (Rome, 4 januari 1506), l. 5; Allen II, 433-436, nr. 517, Leo X aan Andrea Ammonio (Rome, 26 januari 1517), l. 7; vgl. Hyma, *Youth*, 53 over het verschil in context van de beide vermeldingen.
 - 16 Allen I, 73 noot Tit. Erasmus bij de eerste brief; vgl. Allen I, 395 bij nr. 179: 20 januari 1497: *Desyderius Herasmus Rotterdammensis*; *Herasmus* tot 1503, daarna, vanaf 13 februari 1503: *Erasmus*; februari 1504 voor het eerst *Roterodamus* in de titelbeschrijving van de lofprijzing van Filips de Schone ter gelegenheid van diens vertrek uit de Nederlanden naar Spanje; *Desiderius Erasmus Roterodamus* voor het eerst in de tweede druk van de *Adagia* (Badius, Parijs, 24 december 1506); Erasmus door zichzelf als 'de Rotterdammer' omschreven: Allen VII, 188-189, nr. 1883, aan Hans Bogbinder (Bazel, 7 oktober 1527), l. 12; voorzover ik thans kan overzien komt Rotterdam in Erasmus' werken nog sporadischer voor dan Gouda.
 - 17 Allen I, 557-560, nr. 291, aan Jan Becker van Borsele (Middelburg, 19 april 1514), ll. 68-70: Filips van *Spangen conterraneus tibi est ac plane vicinus proximus, atque etiam tui hoc nomine amantissimus*; CE I, 115-116: C.G. van Leijenhorst over Jan Becker van Borsele.
 - 18 Allen VI, 393-398, nr. 1742, Juan Maldonado aan Erasmus (Burgos, 1 september 1526), ll. 203-204: ... *ut celebrius sit nomen tuum in Hispania quam Roterodami*, ook geciteerd door J.J. Poelhekke, 'Het naamloze vaderland van Erasmus', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971) 90-123; 113; vgl. de Engelse vertaling: 'The nameless homeland of Erasmus', *Acta Historiae Neerlandicae* VII (1974) 54-87; 76-77.
 - 19 De erven van Herman Lethmaet (1492-1555), in leven deken van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht en vicaris-generaal van dat bisdom, schonken het glas waarop de geboorte van Johannes is afgebeeld; over Lethmaet: CE II, 327-328: C.G. van Leijenhorst over Herman Lethmaet.
 - 20 K. Goudriaan, 'Fervente vroomheid in een bange tijd', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 174-214, 210-211; A. van Eck, 'De Goudse glazen en het Erasмияans humanisme', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 253-265; A. van Eck, 'De Goudse glazen en het Erasмияans humanisme', in: Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 253-265; Xander van Eck, *Erasmus en de Crabeths*. Goudse Glazendag 2002 (Gouda 2002).
 - 21 Allen IV, 591-594, nr. 1238, aan Nicolaas Everaert (Anderlecht, oktober 1521), ll. 18-19: *Hermannus Lethmanus, patria Gaudanus*.
 - 22 Vergelijkbaar is de opmerking over Sélestat als *patria* van Jakob Wimpfeling (1450-1528): Allen II, 17-24, nr. 305, aan Jakob Wimpfeling (Bazel, 21 september 1514), l. 171: *Ad oppidum Selestadiense, tuam patriam, foeliciter perveni* ('Ik ben goed aangekomen in Uw vaderstad Sélestat'); vgl. *De correspondentie van Desiderius Erasmus*, in de vertaling van M.J. Steens (Rotterdam 2006) 31, nl. op zijn eerste reis vanuit de Nederlanden naar Bazel, zie Allen II, 5-7, nr. 301, aan Mountjoy (Bazel, 30 augustus 1514), kopnoot: midden juli in Gent, vandaar via Antwerpen, Bergen, Leuven (Allen II, nrs. 298, 304), Luik (nr. 299), Mainz (nr. 300), Straatsburg en Sélestat naar Bazel, wellicht via de linker Rijnsoever (Wimpfeling had zich in 1501 in Straatsburg gevestigd en speelde daar een centrale rol in het intellectuele leven, maar vestigde zich vanaf 1515 weer in zijn geboortestad, CE III, 447-450: Barbara Könneker over Jakob Wimpfeling).
 - 23 W.P. Blockmans en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem 1980) 443-491; 482-484, 546 (literatuuropgave).
 - 24 Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', in: *Verzamelde werken* VI, 255-256; vgl. Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme', in: *Verzamelde werken* IV, 520; zie ook István Bejczy, 'Erasmus becomes a Netherlander', *Sixteenth Century Journal* 28.2 (1997) 387-399; Allen I, 216-220, nr. 82, aan Willem Herman (Parijs, 14 december 1498), l. 60: *patriam nostram*; Allen X, 18-19, nr. 2645, aan Joost Sasbout (Freiburg im Breisgau, 3 mei 1532), ll. 16-17: *Hollandiam patriam*.
 - 25 Allen XI, 206-209, nr. 3043, aan Damião de Gois (Bazel, 18 augustus 1535) ll. 60-75; 65: *gloriam nostrae Hollandiae*; vgl. CE II, 342-345: Judith Reith Henderson over Christophe de Longueil.
 - 26 Koen Goudriaan, 'The Gouda circle of humanists', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort (red.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Brill's studies in intellectual history 123 (Leiden-Boston 2004) 155-177 (beknopt ook in Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda*, 228-231: 'Een vroege kring van humanisten'); de groeten: Allen I, 421-

- 422, nr. 190, aan Jacob Mauritsz. (Londen, 2 april 1506), ll. 10-12: verzoek om Reinier Snoy, 'meester Hendrik' en andere teerbeminde vrienden de groeten te doen; vgl. Allen I, 433, nr. 202, aan Jacob Mauritsz. (Florence, 4 november 1506) ll. 5-6: gelijksoortig verzoek.
- 27 Walvis, *Beschrijving*, I, 269.
- 28 Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca 10 juli 1517), l. 47: *Non placet Hispania*; Allen VIII, 285-286, nr. 2222, aan Johann Vlatten (Freiburg im Breisgau, 2 oktober 1529), ll. 8-9: *A Vienna semper abhorruit animus*.
- 29 Allen I, 216-220, nr. 83, aan Willem Herman (Parijs, 14 december 1498), ll. 40-44: Erasmus refereert aan bijeenkomsten in Gouda, waar de drank rijkelijk zou hebben gevloeid: ... *Gaudae* ...
- 30 Hier zij instemmend gewezen op Jan Willem Klein, 'Erasmus en Gouda', *De Schatkamer* 19 (2005) 50-55.
- 31 Allen IV, 353-355, nr. 1147, aan Peter Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. 31-48; 36-38, citaat: *Atque hactenus ita loquor quasi quicquam sit in me de quo possit sibi placere patria. Mihi satis est si non pudeat illam mei*.
- 32 E.H. Waterbolk, 'Een Friese Terminus? Een aspect van Erasmus' invloed in het noorden der Noordelijke Nederlanden', in: E.H. Waterbolk, *Verspreide Geschriften* (Amsterdam 1981) 66-83; 69, met verwijzing naar Allen IV, 159-179, nr. 1061, van Edward Lee (Leuven, 1 februari 1520), ll. 359-362.
- 33 Allen IV, 591-594, nr. 1238, aan Nicolaas Eeveraert (Anderlecht, oktober(?) 1521), ll. 1-3: *Si patriae pietas apud me parum valeret, tamen vel tui unius charitas me facile posset, non dicam Hollandiam, sed ad quamlibet regionem procul semotam pertrahere regionem; 12: meae Hollandiae*.
- 34 Allen IV, 591-594, nr. 1238, aan Nicolaas Eeveraert (Anderlecht, oktober 1521), ll. 43-48: *Et est corporis valetudo prospera, quae hoc magis pollicetur vivacitatem, quod ipse victus sit temperatissimi: si tamen hoc homini perpetuo licebit apud Hollandos. Neque dubito quin huic similes complures sint exorturi, si modo haec regio didicerit habere honorem eximiis ingeniis, et intellexerit quanto veriolem ac vivaciorem gloriam sit hinc latura; ll. 54-56: Ipse quidem non ambit gloriam, sed hoc magis promeretur. Et ad publicam utilitatem pertinet ut de viris optimis optime sentiat et populus*.
- 35 Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', in: *Verzamelde werken* VI, 257: verwijzingen naar: Allen I, nr. 76, l. 14; nr. 83, l. 40; nr. 129, l. 25; nr. 157, l. 5; II, nr. 483, l. 16; VII, nr. 1832, l. 23; vgl. Leuven: Allen III, nr. 643, l. 35; IV, nr. 1033, l. 21.
- 36 Zie bijvoorbeeld O. Herding (ed.), *Institutio principis christiani*, ASD IV.1 (Amsterdam 1974) 97-130: inleiding; 133-135: begeleidend schrijven naan Karel [V]; 136-219: tekst; 138, ll. 69-71: *Bonus et sapiens princeps ita curet educandos liberos, ut illud semper meminerit se patriae genitos patriae educare, non suis affectibus. Privatum parentis affectum semper publica vincat utilitas; 148, l. 380: vincat utilitas publica privatos animi motus*.
- 37 Allen IV, 551-553, nr. 1223, aan Conrad Goclenius (Brugge, 12 augustus 1521), ll. 16-17: *Prorsum inviderem, nisi toto pectore faverem utilitati publicae*.
- 38 Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542), *Historische werken. Lucubratiuncula de Batavorum insula. Historia Batavica. Germaniae Inferioris historiae. Germanicarum historiarum illustratio*, uitgegeven en vertaald door István Bejczy en Saskia Stegeman (Hilversum 1998) 12-20: 'Geldenhouwer en de Bataafse kwestie'; 34: *Desiderius Erasmus Roterodamus, Bathavorum Germanorumque immortale decus*; Karin Tilmans, *Aurelius en de Divisiekronek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. *Hollandse Studiën* 21 (Hilversum 1988), met name 121-166: 'Aurelius en de Bataafse mythe'; István Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 467-484; vgl. E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367, 348-349; zie ook CE II, 82-83: Gilbert Tournoy over Gerard Geldenhouwer; 88-89, 184-185: C.G. van Leijenhorst over resp. Cornelis Gerard en Willem Hermans.
- 39 Allen II, 252-256, nr. 421, aan Guillaume Budé (Antwerpen, ca 19 juni 1516), ll. 26-36, met ook al de opmerking over de kosmografen (ll. 32-34).
- 40 Allen IV, 353-355, nr. 1147, aan Peter Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. 43-48: *An Batavus sim, mihi nondum satis constat. Hollandum esse me negare non possum, ea in parte natum ut, si cosmographorum picturis credimus, magis vergat ad Galliam quam ad Germaniam; quanquam extra controversiam est totam eam regionem in confinio Galliae Germaniaeque sitam esse*.
- 41 Ari Wesseling (red.), *Adagiorum chilias quarta (pars altera) necnon Adagiorum pars ultima. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis secundi, tomus octavus* (ASD II.8) (Amsterdam-Oxford 1997) 36-44: *Auris Batava* (3535); M.E.H.N. Mout, 'Het Bataafse oor': de lotgevallen van Erasmus' Adagium Auris Batava in de Nederlandse geschiedschrijving', *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 56 (1993) 77-102; Ari Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993) 68-102, 69-75; 88, vgl. 96-97; vgl. A. Wesseling, 'Het beschavingsideaal van Erasmus', in: Pim den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam

- 2001) 107-123; 114-120: 'De achterlijkheid van Holland'; Alois Gerlo, 'Érasme, homo batavus', in: *Commemoration Nationale d'Érasme, Actes/Nationale Erasmus-Herdenking*, Handelingen (Bruxelles/Brussel 1970) 61-80; James D. Tracy, 'Erasmus becomes a German', *Renaissance Quarterly* 21 (1968) 281-288; zie echter: Bejczy, 'Erasmus becomes a Netherlander'.
- 42 Allen XI, 238-239, nr. 3064, aan Francesco Maria Sforza (Bazel, 16 oktober 1535), l. 24: ... *hunc Batavum*
- 43 Allen I, 521-525, nr. 269, aan de Lezer (Londen, 5 januari 1513), ll. 37-39: *Ego quicquid est simpliciter fatebor. Decet hominem Germanum ingenue tum facere tum dicere.*
- 44 J. van Herwaarden, 'Erasmus en het leven: schijn en werkelijkheid', in: *Rotterdams Jaarboekje X.7* (1999) 143-182, 148-155; de Latijnse tekst van het citaat: *Martini Dorpii sacre theologiae licenciati dialogus in quo Venus et Cupido omnes adhibent versutias ut Herculem animi ancipitem in suam militiam invita virtute perpellant; Eiusdem thomus Aululariae Plautinae adiectus cum prologis aliquot in comediaram actiones et pauculis carminibus; Chrysostomi Neapolitani epistola de situ Hollandiae vivendique Hollandorum institutis; Gerardi Noviomagi de Zelandia epistola consimilis. Cum gratia et Privilegio. Prostant venales in edibus Theoderici Martini Alostensis Lovanii e regione Scholae Iuris civilis qui & impressit* (circa 1514, in pen bijgeschreven in het Rotterdamse exemplaar); datering *G4recto: secundo kalendas Martias* [28 februari] *Anno MCCCC.XIII.*, moet zijn: 1514 (Leuven 1514), Glv: *Dum id stupeo mecum et causam eius rei tacitus quero atque vestigo tandem cuiuspiam relatu cognovi ea in urbe auras primi hausisse luminis primum illud latiae atque atticae linguae lumen Erasmus agnovi extemplo hinc illud caeli nitere defecatus, hinc illos aeris vernos tepores, hinc illam arborum, herbarum, locorum olentiam / G2r / tam suavem. Vach quanto repente perfusus sum gaudio, quam bene mecum actum censi, cui fortunatum illud solum intueri contigerit, quod fortunatum ac salutare illud Germaniae sidus aliquando protulisse. Veneratus igitur loci genium, urbis menia ter et quater exosculor, tum piis quibusdam conceptis verbis, nutriculae illius divini hominis urbi bene precatus vix inde pedem extuli.*
- 45 Allen II, 17-24, nr. 305, aan Jacob Wimpfeling (Bazel, 21 september 1514), ll. 216-217: ... *et adlubescit mihi mea Germania, quam piget ac pudet tam sero cognitam fuisse*; II, 90-114, nr. 337, aan Dorpius (Antwerpen, eind mei 1515), ll. 10-12: *Multae mihi cotidie redduntur ab eruditis viris litterae, quae me decus Germaniae, quae solem, quae lunam faciunt, et splendidissimis titulis onerant verius quam ornant*; vgl. Léon-E. Halkin, 'Érasme et l'Europe', in: *Commemoration Nationale d'Érasme, Actes/Nationale Erasmus-Herdenking*, Handelingen (Bruxelles/Brussel 1970) 81-101; 86-89.
- 46 Allen IV, 394-396, nr. 1165, aan Wolfgang Capito (Leuven, 6 december 1520), ll. 46-47: *Id Alejandro magis cordi quam Lutheri negotium. Quod si illi per Germanos sit impune, ego fio Gallus.*
- 47 Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme', *Verzamelde werken* IV, 522.
- 48 Allen I, 518-519, nr. 266, aan Adolf van Bourgondië (Londen, herfst 1512), l. 7; 15: *cupio cum Ulyssae patriae fumum subsilientem conspiciere*; vgl. Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', in: *Verzamelde werken* VI, 254.
- 49 Poelhekke, 'Het naamloze vaderland van Erasmus', 122-123; vgl. 'The nameless homeland of Erasmus', 76-77.
- 50 Allen II, 45-46, nr. 321, Heinrich Bebel aan Erasmus (Tübingen 20 januari 1515), noot bij l. 13; vgl. - naast de verwijzingen bij Bejczy - P.F. Hovingh (ed.), *Annotationes in Novum Testamentum*, pars secunda, ASD VI.6 (Amsterdam enz. 2003) 142, l. 554-143, l. 588, *Annotationes in Ioannem 14:26*: sprekers van Hoog-Duits verstaan geen Laag-Duits; taalverschillen *ex vulgi consuetudine*.
- 51 Bejczy, 'Erasmus becomes a Netherlander', 396-397.
- 52 Allen VIII, 230-236, nr. 2196, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 165 juli 1529), ll. 151; 153-154: *Brabantiam ... solam patriam nullo digner honore. Et sane magis decebat in patria consensescere*; de eerdere keer was op 9 mei 1529, zie hierna.
- 53 Allen XI, 337-338, nr. 3130, aan Conrad Goclenius/Wackers (Bazel, 28 juni 1536), ll. 28-19: *Utinam Brabantia esset vicinior*; J. van Herwaarden, 'Erasmus van Rotterdam: beeld en werkelijkheid', *Rotterdams Jaarboekje X.6* (1998) 191-220, 207-209.
- 54 Allen VIII, 230-236, nr. 2196, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 15 juli 1529), 27-28: *Proinde civitatem illam propemodum adoptaram in patriae locum*; vgl. Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', *Verzamelde Werken* VI, 255, aanvulling bij noot 8.
- 55 Allen III, 263-270, nr. 809, aan Marcus Laurinus (Leuven, 5 april 1518), ll. 100-147; 117-120: *Illic, opinor, habeo sedem ubi bibliothecam meam habeo et si quid est suppellectilis. Quod si publica utilitas hortatur mutare locum, pietas, ni fallor, laudanda est, non damnanda inconstantia*; 140-141: *Nec est virtus diu mansisse in eodem loco, sed cum laude vixisse*; 143-147: *Ioannes Baptista nunquam egressus Iudaeam est. Christus confinia tantum attigit. Nec ideo inconstantiae damnanda Apostolos, quod per orbem universum obambulaverint. Nemo damnat Hilarionis errores, quod Paulus speuncam suam nunquam fuerit egressus* (Erasmus had zowel de levensbeschrijving van de zwerfheilige Hilarion (4e eeuw) als die van de eerste grote kluizenaar in de Egyptische woestijn Paulus van Thebe, beide geschreven door Hieronymus, opnieuw uitgegeven).
- 56 Allen V, 203-, nr. 1342, aan Mark Lauwereins (Bazel, 1 februari 1523), ll. 62-65 (Brussel); ll. 73-85 (Brugge); aan de hand van de brieven kan worden vastgesteld dat hij tussen 31 mei en 5 juli en tussen

- 31 augustus en 14 oktober in Anderlecht verbleef, Allen V, 41, noot bij brief 1271, l. 238.
- 57 Allen IV, 503-504, nr. 1208, aan Maximiliaan van Hoorne (Anderlecht, 31 mei 1521), ll. 1-2; 7-8: ... *huius loci amoenitas et hospitii inaudita humanitas me sic reficit recreatque, ut prorsus mihi videor revixisse. ... Agam hic fortassis menses tres: totam enim bibliothecam huc transtuli.*
- 58 Allen VIII, 455-456, nr. 2330, aan Anton Fugger (Freiburg im Breisgau, 24 juni 1530), ll. 23-24: *Agebatur de domo emenda, sed licet pusillus homuncio, malim tamen agere in civitate ampla et frequenti.*
- 59 Allen VIII, 165-166, nr. 2159, aan Erasmus Schets (Freiburg, 9 mei 1529) ll. 21-22: *Ubi bene es, ibi patria est. Imo malim adire Italiam quam Brabantiam, nisi deterreret Mavors (=Mars);* Göttingen: Leonore Binder, Hermann Schaper und die Neuausstattung des Göttinger Rathauses, 1883-1903. Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen 16 (Göttingen 1990) 46-47.
- 60 Allen III, 263-268, nr. 809, aan Mark Lauwereins (Leuven, 5 april 1518), ll. 124-126: *Solam italiam mea sponte visi, partim ut loca sacra vel semel adirem, partim ut illius regionis bibliothecis et eruditorum congressu fruerer. Eius constantiae nondum me poenitet.*
- 61 Allen VI, 115-116, nr. 1586, aan Sadoletto (Bazel, 2 juli 1525), l. 27: *Utinam nunc liceret e Tyberi bibere;* vgl. Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', *Verzamelde Werken* VI, 265-266.
- 62 Het gaat om het aan paus Paulus III opgedragen geschrift *Defensio pro Italia ad Erasmus Roterodamum* (Rome 1535) dat Pietro Corsi had geschreven in reactie op het Adagium 1007, *Myconius calvus* - waarin Erasmus had opgemerkt dat een krijgsvanzuchtige Italiaan even zeldzaam was als een geletterde Scyth -, dat Erasmus in het verkeerde keelgat was geschoten (R. Valentini, 'Erasmus da Roterodamo e Pietro Corsi ...', *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei* VI.12 (1936) 896-922).
- 63 Allen XI, 172-186, nr. 3032, aan Johann Choler (Bazel, ca augustus 1535), ll. 190-193: *Iam tametsi non est philosophicae mentis, cuiquam nationi addictum aut aversum esse, quod nulla sit gens quae non ex bonis malisque permixta sit, tamen in nullam a teneris annis animo propensiore fui quam in Italicam;* ll. 206-209:..., *ut Romae statuerim figere sedem, in eaque velut in communi patria consensescere: idque adeo fecissem, nisi promissis montibus aureis in Angliam fuissem retractus verius quam revocatus;* ll. 228-230: *Aegre et invitus reliqui Italiam. Verum ubi reversus essem in Angliam, et hinc in Brabantiam, cum nulla natione mihi melius convenit, neque iucundior fuit consuetudo, quam cum Italica, ...;* ll. 534-535: *Utinam ea fuisset mea felicitas, ut totam eruditionem Italiae possem acceptam ferre!*
- 64 Allen XI, 332-334, nr. 3127, aan Melanchton (Bazel, 6 juni 1536), ll. 40-50; 47-48: *Est nova factio, quae indies serpit altius.*
- 65 Allen V, 203, nr. 1342, aan Mark Lauwereins (Bazel, 1 februari 1523), ll. 497-500.
- 66 Allen, 2308, 2384, 2406, 2437: geen veiliger plaats voor Erasmus dan Augsburg; 2438; 2479; 2480: de schoonvader van Anton Fugger uit het stadsbestuur gezet, dus was het wel zo veilig daar?.
- 67 Allen VII, 446-449, nr. 2029, aan Christoph von Stadion (Bazel, 26 augustus 1528), ll. 92-98.
- 68 Allen IX, 250-252, nr. 2479, aan Louis de Gruyères (Freiburg im Breisgau, 6 april 1531), ll. 49-52: de roep naar Augsburg, Italië, Savoye en Frankrijk, *sed certum est non egredi ditiones Caesaris*, wat Louis' woonplaats Besançon niet uitsloot.
- 69 Allen VIII, 230-236, nr. 2196, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 15 juli 1529), 29, 36: *hospes;* vgl. Allen VIII, 437-438, nr. 2317, Ferdinand aan het stadsbestuur van Freiburg im Breisgau (Innsbrück, 18 mei 1530); Allen VIII, 438-439, nr. 2318, bul van Karel V (Innsbrück, 20 mei 1530): Erasmus krijgt toestemming om waar dan ook binnen keizerlijk gebied zijn testament op te maken; vgl. J. van Herwaarden, 'Erasmus en zijn vorst', *Rotterdams Jaarboekje* XI.2 (2004) 109-146; 110.
- 70 Allen V, 203-227, nr. 1342, aan Mark Lauwereins (Bazel, 1 februari 1523), l. 536: *De civitate ne per somnium quidem est unquam cogitatum.*
- 71 Allen V, 129-130, nr. 1314, aan Ulrich Zwingli (Bazel, 3? septembver 1522), ll. 1-3: *Habeo summam gratiam pro tuo tueque civitatis in me affectu. Ego mundi civis esse cupio, communis omnium vel peregrinus magis. Utinam contigat ascribi civitati coelestis!*; vgl. het relaas hierover aan Mark Lauwereins, Allen V, 203-227, nr. 1342 (Bazel 1 februari 1523), ll. 536-540: *Quidam non infimae autoritatis apud Turegos semel atque iterum mecum egit per literas ut illic ius civium acciperem. ego demirans quur haec ageret, respondi me velle civem esse totius mundi, non unius oppidi.*
- 72 O. Noordenbos, 'Erasmus en de Nederlanden', in: F. Kossmann (red.), *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus* ('s-Gravenhage 1936) 193-212, 201; Dante door Noordenbos geciteerd via J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch*, II.1: 'Individualismus - Kosmopolitismus' (ik hanteer de uitgave, doorzichtig van Walter Goetz (Stuttgart 1976) 127), wat een aanhaling impliceert uit Dante, *De vulgari eloquentia* I.6, in: Dante Alighieri, *Le opere minori* (San Casciano Val di Pesa 1964) 410-515; 422: *Nos autem, cui mundus est patria velut piscibus equor* ('Ma noi, a cui il mondo è patria, si come a'pesci il mare' 'Maar ik voor wie de hele wereld een vaderland is, zoals het water voor de vissen'; vgl. Ovidius, *Fasti* I.493, Marianne Shapiro, *De vulgari eloquentia, Dante's book of exile* (Lincoln-London 1990) 52).
- 73 A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörterlichen Redensarten der Römer* (Hildesheim 1965 [=Leipzig 1890]) 268: patria; M. Szymanski (ed.), *Adagiorum chlias secunda*, ASD II.3 (Amsterdam enz. 2005)

- 206, ll. 681-699: nr. 1193; vgl. www.erasmus.org.
- 74 Van Herwaarden, 'Erasmus en zijn vorst', 109-110.
- 75 Allen VI, 261-262, nr. 1666, Polydorus Vergilius aan Erasmus (Londen, 17 februari 1526), l. 15: [*Cogito*] ... *te Basileam ut asylum colere*, vgl. Allen VI, 329-331, nr. 1702, aan Polydorus Vergilius (Bazel, 30 april 1526), l. 13: *Basilea mihi asylum? Monachorum ista vox est*.
- 76 A. van Heck (red.), *De praeparatione ad mortem*, ASD V.1 (Amsterdam-Oxford 1977) 325-335: inleiding; 337-338: opdrachtsbrief aan Thomas Boleyn; 339-392: tekst; 360, ll. 474-476: *Ergo dum vivis ac vires, da operam, ut sis de numero iustorum. Nam iustus et ille est, qui ex corde agnoscit ac damnat iniustitiam suam territusque gehenna confugit ad asylum divinae misericordiae et ad salutifera poenitentiae remedia*.
- 77 Van Heck (red.), *De praeparatione ad mortem*, ASD V.1, 342, l. 51-52: *Viatores sumus in hoc mundo, non habitatores, in diversoriis, aut ut melius dicam, in tabernaculis peregrinamur, non in patria vivimus*.
- 78 Exodus 36:8-37:9.
- 79 R. Stupperich (red.), *Enaratio psalmi XXXVIII*, ASD V.3 (Amsterdam enz. 1986) 163-166: inleiding; 169-170: inleidende brief aan Stanislas Turzo; 171-243: tekst; 237-238, ll. 518-569; G. van der Leeuw, *La religion dans son essence et ses manifestations: phénoménologie de la religion* (Paris 1948) 393: *Le lieu de pèlerinage ... est une sorte de pays natal, de chez soi, élevé à la deuxième puissance*.
- 80 Erasmus van Rotterdam, *Enchiridion/Handbüchlein*, in: Erasmus van Rotterdam, *Enchiridion militis christiani / Handbüchlein eines christlichen Streiters*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Werner Welzig, in: Erasmus van Rotterdam, *Ausgewählte Schriften*, herausgegeben von Werner Welzig, I (Darmstadt 1968) 182-183: *In mundo visibili quoniam peregrini sumus, nusquam oportet conquiescere*; Thomas à Kempis, *Navolging* I.1.15, in: C.C. de Bruin, *De middel nederlandse vertaling van De imitatione Christi (qui sequitur) van Thomas à Kempis* (Leiden 1954) 89.
- 81 Allen X, 152, nr. 2762, aan Nicolaus Olahus (Freiburg im Breisgau, 7 februari 1533), l. 29: *Ad patriam aspirat animus*; 198-200, nr. 2792, aan Nicolaus Olahus (Freiburg im Breisgau, 19 april 1533), ll. 32-33: *Nec usquam senex honestius agat quam in patria*; vgl. Allen X, 69-72, nr. 2693, Olahus aan Erasmus (Brussel, 26 juli 1532), ll. 118: *in patria*; 136: *in solo patrio*.